

Jonas PALIONIS

**KALBOS
MOKSLO
PRADMENYS**

ANDRIJA

Vilnius
1999

du susidaro savotiškas žodis-sakinys. Šiam tipui priklauso paleoazinės (čiukčių, kamčiadalų ir kt.), kai kurios Amerikos indėnų kalbos.

Inkorporacinių kalbų žodžio-sakinio, arba vad. inkorporacinio komplekso, pavyzdžiu gali eiti jau V. Humbolto paminėtas actekų *ni-naka-kwa*, reiškiantis „aš-mėsa-valgau“, t. y. „aš valgau mėsa“ (čia *ni-* „aš“, *-naka-* „mėsa“ ir *-kwa* „valgau“, daiktavardis *-naka-* inkorporuotas kaip veiksmožadinės formos prefiksas). Kitas pavyzdys — čiukčių *ti-va-nto-a'k* „aš-peilis-ištrauk-iau“, t. y. „aš ištraukiau peilį“, kur *ti-* yra veiksmožodžio, reiškiančio „ištraukti“, priešdėlis, *-va-* daiktavardžio, reiškiančio „peilį“, kamienas, *-nto-* veiksmožodžio kamienas, *-a'k* — būtojo laiko sufiksas (priesaga).

Bene svarbiausias inkorporacinio tipo kalbų požymis tas, kad jose žodis įgyja savo struktūrą tikrai tam tikrame kitų žodžių komplekse, kurių sudaro savarankišką reikšmę turinčių kamienų ir tam tikrų afiksų junginys.

Vieną kitą inkorporacinio pobūdžio kompleksą galima rasti ir fleksinėse kalbose. Pavyzdžiui, tokį kompleksą galima įžvelgti anglų kalbos žodyje *for 'get-me-not* ir jo vokiškame atitikmenyje *Vergißmeinnicht*, reiškiančiame „neužmirštuolė“, ypač jeigu turėsime galvoje tiesioginę jų atskirų komponentų reikšmę — „užmiršk mane ne“. Kai kurie kalbininkai (pvz., Ž. Vandrijesas, G. Kuznecovas) inkorporacinio pobūdžio kompleksais linkę laikyti ir tokius prancūzų kalbos sakinius, kaip *je te le donne* „aš tau tai duodu“, *je ne l'ai pas vu* „aš nesu to matęs“, kuriuose tarp įvardžio *je*, einančio savotišku veiksmožodžio prefiksu, ir veiksmožadinės formos išspraudžia įvardinės formos *te*, *le*.

Tačiau, apskritai imant, inkorporacinio tipo kalbų struktūra dar nėra kaip reikiant išaiškinta, nes visapusiškai neištirtos šio tipo kalbos. Todėl daugelis su „inkorporacija“ susijusių problemų atskirų lingvistų yra įvairiai sprendžiamos bei interpretuojamos.

Baigiant trumpą kalbų pagrindinių tipų charakteristiką, būtina pažymėti, kad nėra pasaulyje „grynų“ kalbų, t. y. tokių, kurios turėtų tik vienam kuriam tipui būdingus požymius. Sakysim, fleksinėse kalbose esama ir agliutinacinio, ir izoliacinio, ir galbūt net inkorporacinio tipo elementų (plg. lietuvių kalbos bendraties agliutinacinio tipo galūnę *-ti*, rytų aukštaičių ir dzūkų tarmėse dar gana dažną agliutinacinio pobūdžio polinksnį *-na*: *miškuosna*, *svečiuosna*, izoliacinėms kalboms būdingus nekaitomus žodžius: *čia*, *daug*, *ten*, *už* ir kt.). Izoliacinėse kalbose taip pat galima rasti fleksinių ir ypač agliutinacinių kalbų požymių (plg. kinų kalboje įvykio veiksmo sufiksą *-la*: *janla* „išaugino“, *dela* „padarė“, *lajla* „ateis“, asmeninių

įvardžių daugiskaitos sufiksą *-men*: *wo* „aš“ — *women* „mes“, *ta* „jis“ — *tamen* „jie“ ir kt.). Tas pats pasakytina ir apie agliutinacines, inkorporacines kalbas: jose irgi yra kitiems tipams būdingų elementų.

§ 56. KALBŲ TYRINĖJIMO METODAI

Kalba, kaip ir bet kuris kitas gamtos ar visuomenės reiškinys, gali būti tiriama įvairiais būdais, arba metodais (gr. μέθοδος „tyrimo būdas“). Tai priklauso nuo tyrinėjimo tikslo, aspekto, taip pat nuo to, koks kalbos lygmuo (fonologija, morfologija, sintaksė ar leksika) imamas tyrinėti. Atsižvelgiant į kalbos tyrimo aspektą, visus lingvistinius metodus galima skirstyti į dvi rūšis: diachroninius ir sinchroninius.

a) DIACHRONINIAI METODAI

Diachroniniams metodams būdingas istorinis kalbos faktų tyrimas bei interpretavimas, t. y. atsižvelgimas į jų kitimą, evoliuciją (plg. § 10). Iš diachroninių metodų svarbesni yra šie: filologinis, lyginamasis istorinis ir vidinės rekonstrukcijos.

Filologinis metodas remiasi ta pačia kalba rašytų skirtingų epochų tekstų lyginimu. Lyginant vienodus funkcijas atliekančius kalbos reiškinius anksčiau ir vėlesniuose tekstuose, nustatoma tų reiškinių raida (pvz., palyginę M. Daukšos raštuose randamas daiktavardžių linksnių formas su vėlesniuose rašto paminkluose užfiksuotomis, nesunkiai galėsime atskleisti lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo evoliuciją, vykusią per ilgesnį ar trumpesnį laiko tarpą). Šis metodas kartais (pvz., B. Golovino „Kalbotyros įvado“ vadovėlyje) vadinamas *istoriniu*, bet toks pavadinimas per daug bendras, apimantis ir kitus diachroninio pobūdžio metodus.

Lyginamasis istorinis metodas, kaip rodo iš dalies jau pats jo pavadinimas, yra toks, kai lyginami giminiškų kalbų faktai, nustatomi reguliarūs fonemų atitikmenys ir tuo būdu stengiamasi atkurti (rekonstruoti) tų kalbų praeitį, siekiančią tolimus priešrašytinius laikus. Pavyzdžiui, palyginus tokias senų indoeuropiečių šeimos kalbų formas, kaip skr. *vṛk-am*, gr. *λόκος*, lot. *lup-um* „vilka“, het. *att-an* „tėva“ ir kt., atstatoma senovinė *o*-kāmienių daiktavardžių vienaskaitos galininko galūnė **-om̃/-oñ*.

Šis metodas atsirado XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais drauge su lyginamosios istorinės kalbotyros gimimu (žr. § 59). Jis nustelbė visus ligtolinius kalbos tyrinėjimo metodus ir buvo vyraujantis daugiau kaip šimtą metų. Lyginamasis istorinis metodas, įgalinęs mokslškai klasifikuoti pasaulio kal-

bas, praskverbti į giminiškų kalbų raidos seniausius etapus ligi pat jų prokalbės, nenustojo savo reikšmės ir mūsų dienomis. Juo remdamiesi, dabartiniai lingvistai taip pat sėkmingai tyrinėja atskirų kalbų ir giminiškų kalbų grupių istorinės gramatikos, istorinės leksikologijos ir kt. problemas.

Artimas lyginamajam istoriniam yra **vidinės rekonstrukcijos metodas**. Tai toks metodas, kai atstatomi senesnių epochų kalbos reiškiniai, remiantis tos pačios kalbos duomenimis ir ypač žiūrint tų reiškinų vidinių, sisteminių ryšių. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos veiksmožodžių esamojo laiko 1 asmens galūnės *-u* senesnė forma **-uo-* gali būti nustatyta visai nelyginant jos su kitų indoeuropiečių kalbų atitinkamomis formomis, o tikrai sugretinant ją su sangražinėmis lytimis (plg. *neš-ù* ir *neš-úo-si*, *vej-ù* ir *vej-úo-si* ir kt.). Taip pat ir minėtos *ō*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos galininko galūnės ankstesnė forma lietuvių kalboje (**-an*) gali būti rekonstruota, nelyginant jos su kitomis indoeuropiečių kalbomis, o tik analizuojant dabartinėse lietuvių tarmėse ir senuosiuose raštuose randamus tos galūnės atitikmenis (plg. žemaičių *kan*, *kon* „ką”, tan „tą” ir kt.).

Istorinės gramatikos darbuose vidinės rekonstrukcijos metodas neretai derinamas su lyginamuoju istoriniu, ir tai dažniausiai duoda neblogų rezultatų.

b) SINCHRONINIAI METODAI

Diachroninių metodų priešprieša yra sinchroniniai metodai. Pastariesiems būdinga tai, kad jie neatsižvelgia į kalbos reiškinų kitimą, bet tuos reiškinius tyrinėja tokius, kokie jie egzistuoja tam tikru laikotarpiu. Sinchroniniai metodai turi senesnes tradicijas, todėl jų yra daugiau ir įvairesnių (nemažai jų naujų atsirado ir mūsų laikais, suklestėjus struktūrinei kalbotyrai). Iš bendresnio pobūdžio sinchroninių metodų galima paminėti šiuos: gretinamasis (konfrontacinis), distribucinis, tiesioginių dėmenų, transformacinis, opozicijų, statistinis, kartografinis, instrumentinis.

Gretinamasis, arba konfrontacinis, metodas yra toks, kai tiriamos bei aiškinamos dviejų ar net kelių kalbų struktūros bendrybės ir skirtybės. Gali būti gretinama atskirų (tiek giminiškų, tiek negiminiškų) kalbų fonologinė sistema, morfologija, sintaksė, leksika, atskiros gramatinės kategorijos ir kt. Pavyzdžiui, 1972 m. yra pasirodžiusi K. Musteikio gretinamoji rusų ir lietuvių kalbų morfologija („Сопоставительная морфология русского и литовского языков”).

Gretinamuoju metodu paremti tyrinėjimai turi ir teorinę, ir praktinę reikšmę. Teoriniu atžvilgiu jie reikšmingi tuo, kad leidžia geriau pažinti gretinamųjų kalbų struktūros ypatybes, atskleisti kartais labai subtilius, sunkiai išvelgiamus tų kalbų skirtumus. Praktikai tokie tyrinėjimai reikšmingi tuo, kad palengvina sąmoningai mokytis kurios nors iš gretinamųjų kalbų, taip pat versti iš vienos kalbos į kitą.

Distribucinis metodas — toks, kuris remiasi aplinkos, padėčių, kuriose gali būti vienoks ar kitoks kalbos elementas, analize. Pavyzdžiui, tyrinėjant kurios nors fonemos kokybę, žiūrima, prieš kokias ir po kokių kitų fonemų ji gali atsirasti (žr. § 21); tyrinėjant tam tikrą žodžių junginį, žiūrima, kokie kiti žodžiai jį gali supti ir t. t. Šio metodo taikytojai, nustatinėdami kokio nors kalbos elemento distribuciją, neretai naudojasi dar *p a k a i t o s*, arba *substitucijos* (lot. *substitutio* „pakeitimas”), eksperimentu: tiriamąjį elementą pakeičia tam tikrame kontekste kitu tos pačios rūšies elementu. Jeigu toks pakeitimas yra galimas, iš esmės nepakeitus konteksto, tad abu elementai priskiriami prie tos pačios klasės, t. y. laikomi turinčiais tokias pat pagrindines ypatybes (pvz., žodžiai *draugas* ir *knyga* priklauso tai pačiai daiktavardžių klasei, nes jie vienodai tinka tam tikroje konteksto vietoje: *tas, ta... mane apvylė*).

Distribucinis metodas, JAV lingvistų E. Sepiro ir L. Blumfildo sukurtas trečiajame ketvirtajame mūsų amžiaus dešimtmetyje, dabar gana plačiai taikomas fonologijos, morfologijos, sintaksės, leksikos tyrinėjimuose.

Tiesioginių dėmenų metodas yra toks, kai stambesnis kalbos vienetas skaidomas į turinio ir formos atžvilgiu tiesiogiai susijusius smulkesnius vienetus. Pavyzdžiui, sakinį *Mažas berniukas linksmi juokiasi* sudaro 4 žodžiai — dėmenys. Tačiau tiesiogiai susiję jame tik *mažas* ir *berniukas*, *linksmi* ir *juokiasi*; šių žodžių junginiai kaip tik ir sudaro vad. tiesioginius dėmenis. Savo ruožtu *mažas berniukas* ir *linksmi juokiasi* gali būti skaidomi į *mažas* ir *berniukas*, *linksmi* ir *juokiasi*, t. y. į smulkesnius tiesioginius dėmenis, kurie vėl į smulkesnius: *berniukas* visų pirma į *berniuk-* (kamenas) ir *-as* (galūnė), o paskui *berniuk-* į *bern-* (šaknis) ir *-uk* (priesaga). Šitaip laipsniškai skaidoma tol, kol prieinama prie neskaidomų reikšminių elementų.

Tiesioginių dėmenų metodas (taip pat L. Blumfildo sukurtas) dažniausiai taikomas sintaksėje, žodžių daryboje, tačiau jis yra mažiau universalus negu, sakysim, distribucinis metodas. Jis kartais padeda objektyviau nustatyti sintaksinius santykius, bet neišryškina skirtubių tarp sintaksiškai ekvivalentiškų, bet prasmės atžvilgiu nevienodų konstrukcijų, negali atstoti tikros žodžio darybos analizės. Todėl jis paprastai papildomas kitais metodais.

Transformacinis metodas — toks, kai tiriamasis kalbos reiškinys pakeičiamas reikšmės atžvilgiu kitu ekvivalentišku jo variantu. Pavyzdžiui, sakiny *Sūnus myli tėvą* gali būti transformuotas į *Tėvas sūnaus mylimas* arba *Matau jį grįžtantį* — į *Matau, kad jis grįžta* ir pan. Šis metodas daugiausia taikomas sintaksėje — sintaksiniams santykiams tiksliau nustatyti, ypač tais atvejais, kai tie santykiai gali būti keleriopi. Antai žodžių junginyje *tėvo prašymas* gali būti ir subjektiniai, ir objektiniai, ir atributiniai santykiai. Tad nustatyti, kurie iš jų yra tam tikrame kontekste, padeda transformacija: jeigu tą junginį galima pakeisti ekvivalentišku *tėvas prašė*, tuomet bus subjektiniai, jei *tėvą prašė* ar *tėvą prašyti* — objektiniai, o jei *tėviškai prašė* ar *tėviškas prašymas* — atributiniai (plg.: *Tėvo prašymas nupirkti knygą* → *Tėvas prašė nupirkti knygą*; *Jo pareiga buvo tėvo prašymas* → *Jo pareiga buvo tėvą prašyti*; *Jo prašymas buvo tėvo prašymas* → *Jo prašymas buvo tėviškas prašymas*).

Transformacinis metodas, plačiau pradėtas taikyti nuo šeštojo mūsų amžiaus dešimtmečio (jo pradininku laikomas amerikiečių lingvistas Z. Heris, o žymiausiu plėtotuju — N. Chomskis), ir dabar dar yra gana populiarus, neretai panaudojamas greta kitų metodų. Tačiau jis taip pat nėra universalus, kaip buvo linkę manyti iš pradžios šio metodo kūrėjai.

Opozicijų metodas yra toks, kai tiriamasis kalbos faktas aiškinamas, nustatomos jo ypatybės iš jo supriešinimo (opozicijos) su kitais to paties lygmens faktais. Pavyzdžiui, lūpiniam priebalsiui *p* būdingas akustinis požymis — skardumo nebuvimas geriau išryškėja, šį priebalsį supriešinus su skardžiuoju lūpiniu *b* (plačiau apie fonologines priešpriešas, arba opozicijas, žr. § 22). Taip pat daiktavardžio (kaip ir bet kurio kito linksniuojamo žodžio) vienaskaitos kilmininko gramatinė reikšmė labiau iškyla aikštėn tuomet, kai šį linksnį supriešiname su naudininko, galininko ar kuriuo nors kitu linksniu.

Opozicijų metodas (sukurtas Prahos lingvistinės mokyklos atstovų ir ypač išstobulintas N. Trubeckojaus) pirmiausia buvo pritaikytas fonologijoje, bet vėliau jis imtas taikyti morfologijoje, sintaksėje ir net leksikologijoje.

Statistinis metodas, kaip tai jau buvo minėta kalbant apie kalbotyros santykį su kitais mokslais (§ 11), yra susijęs su matematika. Tai toks metodas, kai kalbos reiškiniai nagrinėjami matematinės statistikos priemonėmis (apskaičiuojamas jų dažnumas, aiškinama tam tikrų kalbos reiškinų vartojimo tikimybė ir kt.). Mūsų laikais šis metodas pasidarė vienas iš universaliausių pagalbinių metodų ir taikomas bemaž visose kalbos mokslo srityse (ne tik fonologijoje, bet ir morfologijoje, sintaksėje, leksikologijoje,

je, stilistikoje). 1950 m. amerikiečių lingvistas M. Svodešas statistinį metodą ėmė taikyti net kalbų giminystei ir apytikriam kalbų išsiskyrimo laikui nustatyti (toks taikymas pavadintas ir specialiu terminu — *glotokronologija*).

Kartografinis metodas, t. y. kalbos reiškinų paplitimo vaizdavimas tam tikrais sąlygiškais ženklais žemėlapiuose, taikomas paprastai dialektologijos tyrinėjimuose. Mūsų laikais daug kur sudarinėjami ir dialektologiniai atlasai, tokių žemėlapių rinkiniai. Pavyzdžiui, dabar leidžiamas lietuvių kalbos tarmių atlasas (išėjo tomai: „Leksika” ir „Fonetika”), seniau pradėti leisti ar išleisti „Deutscher Sprachatlas”, „Atlas Linguistique de la France”, „Linguistic Atlas of the United States and Canada” ir kt.

Instrumentinis metodas, kaip matyti iš jo pavadinimo, — tai kalbos reiškinų tyrinėjimas įvairiais prietaisais, instrumentais. Daugiausia šis metodas vartojamas fonetikoje, analizuojant garsų artikuliacines ir akustines ypatybes. Tam reikalui dabar vartojami tokie aparatai, kaip magnetofonas, oscilografas, rentgenoskopas, spektrografas ir kt. Magnetofonas, kaip žinoma, užrašo specialioje juostelėje šnekos garsus ir juos atgamina, oscilografas — oro srovės virpesius paverčia elektriniais ir užrašo kino juostoje, rentgenoskopas — peršviesdamas šnekos padargus, parodo jų padėtį bei judesius, o spektrografas — pro tam tikrus filtrus elektroakustiškai išskaido garsą.

Čia buvo suminėti toli gražu ne visi kalbotyroje vartojami metodai. Jų, ypač sinchroninių, yra daug daugiau, todėl neretai jie dar grupuojami į tam tikras rūšis (atskiras metodikas) pagal lingvistikos kryptis, pagal kalbos tipus ir t. t. Tačiau detalesnė jų analizė — jau ne šio vadovėlio uždavinys.